

ПУБЛІКАЦІЇ

УДК 801.81(=161.2)

ПОГЛЯД НА УСНЮ СЛОВЕСНІСТЬ УКРАЇНСЬКУ* Пантелеймон Куліш

Тим часом, як письменники руські пробувались церковщиною та судовиною, занедбаний мирською и церковньою зверхністю** простолодець український мав свої словесні твори, що переказом ішли од старшого коліна до молодшого. Творами тими були: казка, прислів'я, пісні.

* Друкується за автографом П. Куліша "Погляд на усню словесність українську" (Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України. Фонд Барв. № 4300, п. 280, 4 арк.). Цю статтю публікували (без підпису) в журналі "Правда" (1870. Ч. 2. – С. 68–73) та виданні О. Барвінського "Руска читанка. Для висшої гімназії" (Львів, 1870. Ч. 1. – С. 1–4). Згодом її передруковували у виданні творів П. Куліша (див.: Твори П. Куліша: У 6 т. – Львів, 1910. – Т. 6. – С. 429–435). – *Ред.*

** Вміщена у шеститомному виданні творів П. Куліша (Твори Пантелеймона Куліша: У 6 т. – Львів: Просвіта, 1910. – Т. 6. – С. 429–435), ця стаття мала інший початок, дописаний, очевидно, одним із упорядників видання, оскільки жоден з автографів Кулішевої праці такого тексту не містить. Тут подаємо редакційну версію початку статті:

"Українська писана словесність має свій корінь у тому, що народ український говорить і співає. Славний прозою Квітка вичерпнув свої оповідання з народніх уст і прилагодив до потребини людей письменних, зробив їх творами літературними. Думи і поеми Шевченкові мають собі взір у народніх співах. В "Записках о Южной Руси" п. Куліш посписував слово в слово дещо з бесіди простонароддя українського, і між тією стенографованою словесністю знаходимо не один кусень високої фантазії (як-от "Оповідання про померші душі"), або щиро-української гумористики ("Очаківська біда"). Декотрі з найкрасчих оповідань Марка Вовчка і Ганни Барвінок переложені на папір з народніх уст тим же самим робом з невеличкими додатками. Віршована половина творів народнього духу українського стоять висче прозових, бо вони здавна виробили той вірш, що так добре підслухав і перейняв нашого часу Шевченко. Усю музику і колорит узяв він із народньої пісні, а часто давала вона йому й готову тему. Поміляється той, хто вважатиме пісні народу українського чим ся дрібнодухим, недорослим до естетики, узенько обмежованим. Се твори справдешніх поетів, котрі самі не знали, яке їх слово було живуще; позникали вони без сліду, а їх балади, елегії, романси жили переказом із роду в рід і дожили аж до нашого часу. Рідко котрий з сих давніх творів словесних не попсувався через упадок самого народу українського останніми часами, а все-таки самі кусні і окруховини заховали в собі виразний образ старовини русько-української. Найдавнішу писану споминку про такі твори знаходимо в польського географа Сарницького. Він оповідає, що Русь у походах складувала на шанобу славних войовників пісні, котрі вже й тоді звались думами (*dumae vocantur*). Сягає ся звістка XV століття. З XVI століття маємо записану думу про князя Богдана Рожинського, котрого сучасний геральдик Папроцький зве "гетьманом низових козаків", а також про другого козацького гетьмана, князя Дмитра Вишневецького, що прозвано його козаком Байдою, а потім і про інших славних козаків аж до останніх часів. Се співи історичні. Рядом з ними йшли такі ж співи про особ, знаних тільки своїми пригодами, як-от: про Марусю Богуславку, що, опинившись бранкою в турецького паши, випускала козаків із неволі; про трьох братів, що втікали з турецького полону із Азова, і такі інші. По переказу від п. Куліша знаємо, що Шевченко до самої смерті почитував, дивуючись, сі твори народньої музи і величав їх українським Гомером. Сими словами засвідчив він, що українська словесність оберпалась на народню так само, як і поезія грецька на Гомерові поеми, – що вона має базис дуже широкий і корінь саморідний.

Споконвіку мав..." – *Ред.*

Українська казка означаєця тим, що вона рідко виходить з óчерту щоденщини; образи з надистотнього миру любить вона чоловічити, а в мирі людському розумові та правді дає верх над силою и пихою.

Зостались у народніх мріях українських прбслідки давньої индусовини, як и в инших слав'янських, а проте українська казка налягла більш на щоденщину, ніж на які дива надистотні. Ба й свійські потвори маровини народньої, як-от: чортяка, відьма, вовкулака, упир, русалка, мрець, мало мають місця в українській казці. Розум тут не знемога, а панує над потворами своєї мрії.

Зробила таким українського русина споконвішня його доля. Давні незримі боги слав'янські, доброчинні и ворожі духи, ... зоставались у його и за християнства, тільки вже молились їм люде и справляли игрища по житах, гаях та темних лугах потай попів и їх прихильників. Християнські ж попи жахались його, яко нова дружина княженецька, яко нові платні судді, що поступивсь їм князь даниною своєю. Про Страшний Суд, про пекельні муки говорено в церквах та монастирях тільки тим, кому вони спершу були доступні, – говорено зверхникам народнім, да й тих не дуже залякано, як се розумно нам с печерського літописця: він тільки й зна, що прописує запекле ворогуванне брата з братом та необачне розливанне крові в князьких усобицях. Християнська наука, якою вона сталась у Византійщині, мало що вдіяла з народом українським до татарщини; не заступила вона розуму простолюднього. Зостався він веселий, яким був за старої віри, що виспівувалась серед зеленого простору.

Як же не стало на Вкраїні пановитого княженецького духовенства та постали, замість його, смиренні служебники громадської Церкви за татарського лихоліття, тоді Святе письмо почало об'являтись простолюддю українському зарівно з його старшими. Початок християнства *de facto* ставсь на Вкраїні не тоді, як торгові Гречане за Олега та Игоря нахиляли декого з киян у свою віру, – не тоді, церкви будувались княженецьким коштом, а княженецькі попи з оружньою дружиною ганяли по гаях за давніми слав'янськими одправами; ставсь він тоді, як люде опинились у своїй волі на спустошених варязьких городищах та селищах, а ченці с попами мусили обернутись до його по-апостольські з дружньою намовою. Київ стався ще раз розсадником Христової віри, тільки вже без примусу; його руїни нагадували народові не про криваве пануванне князів-варягів, а про напад невірної горди. Забули живі люде про кривди могучих на сумних гробовищах, як скрізь воно буває, а згадували тільки, що полягли на тих руїнах брати-християне од ворожої сили. Поминали ченці и попи давніх князів та бояр, поминали їх и миряне, не дозрючись, про чие добро вони дбали. Татарське лихоліття помирило пригнічених з померлими нашійниками, а тим часом постала Церква громадська, дорога й люба українському серцеві. Ся Церква нікого не пригнітала, не неволила до данини, як було за варягів; громада доброхіть підпірала її, громада запомагала її служебників не с примусу. Звичай стався законом, а перекази давнини давали судову зверхність над речами віри востошнім патріархам.

Тим часом Церква московська відособилась під пануваннем татарських попихачів, князів московських; а нова зневажлива сила, Литвини, запанувала на Вкраїні. Там церковними речами орудувано по давньому звичаю, не вважаючи на простолуде; а на Вкраїні постали владики з ласки литовського, а потим и польського ряду. Громадській Церкві загрозила стара нахаба, бо не озирались владики-шляхта на мирянську волю и впроважали попів на приходи по своїй уподобі. Тоді-то об'явились при церквах брацтва и розпочалась бородьба за волю церковного ряду.

Зо всього того бачимо, що розум українського простолюддя ніколи не був у руках духовної касті; тим про святиню Церкви судить він по-своєму. “Церква свята, а піп грішний” – є в його примовка. Прихильний до Святого Письма и самого “дому Божого”, Українець ганить попівські хиби у своїх прислів’ях и щоденних гутірках, не думаючи кощунствувати. Попівська одежа и повага духовного сану не закрива перед ним жодного ледарства, ба ще більш його виявля в очу мирян. Добрих панотців шанує він над усяку людину, та вже ж не милує своїм словом, которі псующа. Пам’ять про громадську зверхність над служебниками церкви зосталась у його й досі. Не заляканий, здоровий розум ставить благочестіє українського Русина вище обрятування. Хто на Україні прихильний до “Божого дому”, то вже справді має Бога в серці, не одбуваєця перед ним тільки свічками, поклонами та молебнями, щоб, вийшовши з церкви, чинити зло по́тай миру. Церква йому свята своєю правдою, а не чим иншим. Не йме він віри тому, що́ глаголють попи, догоджаючи деспотському рядові. Отож на Україні проповідувано унію даремне не через що инше, як через те, що взялись до сього діла не ті духовні, которих миряне знали, яко людей щирих, а люде щирі ж взялись – та й не мусили взятись – проповідати унії, тим, що були вони мужі громадські, то їх проповідь рушила б громадську Церкву. Та ж сама причина вдержує праведне благочестіє в народі й нашого часу, дарма що не дають йому учитись рідною мовою и що мало буває таких попів, щоб не туманили мирян, яко агенти лукавої політики, або не досаждали йому здирством.

Споглянувши на минувшину народу українського, зрозуміло, чом він у своїх казках не любить виходити з очерту щоденщини, чом він залюбки чоловічить усяку надистотню силу, а над потужним та пишним дає верх розумному и праведному. Побут його ніколи не бував панувитий, а проте шанував себе український Русин, не впосліджувавсь ні перед якими дұками, громадська бо основа його исторії не давала йому знизитись до рабства. Велике панство було в його очу заїданнем людського хліба, а неволя – нагнітом дужчого, с під котрого треба якось вивернутись, – не так як у народів кастованих: там нижчий вижчого не важився судити и свою долю до його долі прирівнювати. Сама його маровина́, ті оповідання про величезних зміюк, що, йдучи в плузі, позоставляли вали по Україні, про тих страшних баб, що виковують москалів на залізному току, про відьом-людоїдок, що підгризають зубами дерево, про огняних зміїв, що літають до вродливих дівчат або молодиць, – сама та маровина́ не має в собі нічого надлюдського: чоловік одоліва кожну страшенну потвар в українській казці не стількі силою, скількі добрим розумом и мужним духом. Чує себе руське серце дужчим над усяку неправедну силу. Царі в українських казках зостающа раз-по-раз в дурнях. Не засліплюєця український русин їх золотом, не страхопудствує перед їх потужністю. На Україні сам премудрий Салимін учищя розуму в ратая, а вславлюєця між иншими царями через те, що довго вештавсь по селах. “У город – по гроши, у село – по розум”, – говорить примовка народня. Владика пекла ні в одного народу не виступа таким небораком, як в українського. “Не такий чорт страшний, як його малюють” є в його примовка; а малювало чорта не дё, як по церквах. Не піддівсь український Русин тому ляканню, що за звичай було в толкувателів Письма Святого по всьому світові; байдуже йому про біблійного ворога роду людського: він собі виобразив чорта химерним куцаком, що тільки знає сидіти в болоті, або товарищить з мірошником та витворя людям деякі пакості: вде п’яного на старе млиновище, зіб’є необачного з дороги, насмієця з ласого до грошей, а великого лиха чоловікові не вдіє; ще як хто вдасця дотепний, то й насмієця з нечистої сили.

Народній погляд на пекельного царя найкраще виявивсь у святкових игрищах українських. Відьма наважилась занастити Запорозця, та нічого йому не вдіяла своїми чарами; тоді вона вдалась до жида, а жид підмовив у товариши чорта. Всі вкупі підпоїли Запорозця. Серед веселого танця знеміг сон січового лицарюгу. Простягсь неборак у своїх пишних жупанах и хропе, наче серед запорозького степу. Тоді тільки засміливсь ворог людського роду підступитись до його, щоб заволокти в пекло, та й не здужав зворухнути з місця. Сонному козакові здався він якоюсь поганню, що не дає спати. “Що се по міні лазить?” – гукне він крізь сон, і сей-то гук найбільш усього робить реготу. Схопиця козак, а чорт на втікача; відьма собі в комин, а жид поліг правцем від самого духу запорозького.

Мають собі українські казки три типища. Перве типище становлять казки с просвіту – про зміюк та людодів. У другому типищі будуть казки розважливі. Сі мають одну тему: правда в зелі не сховаєця и в огні не згорить; правда свого часу виявиця; правдою держиця світ. Третє типище містить у собі казки посміхові. Сих найбільш у народу русько-українського. Смієця він з городів и царських палат, с ченців и попів, з багатих и письменних, смієця зо всього, що ні постало навпаки його волі и розумові. До розважливих казок треба прилучити й ті оповідання про Бога, про Христа, про Божу Матір и святих Божих, що народня мрія виробила собі з біблійних переказів и повила поезією сем’ї та хати української. До казок же посміхових прилучимо оповідання про чорта, про відьом и про всяку нечисту силу, котору чоловік одолівá, яко розумніший від неї.

Отож сими словесними творами пробуваєця український русин по своїх закутках, куди не доходить ні праведна ні лукава наука. Сими ж то вигадками свого не заляканого, не скаліченого розуму підпіра він свій здоровий погляд на людське житте и бідуванне. На підмогу казкам є в його примовки чи прислів’я, приказки загадки, а всю ту усню словесність вершить пісня, яко найкращий твір народнього духу українського.

Пісню вважали старосвіцькі письменники наші або богопротивною, або пустовливою и нікчемною річчю. Через те ніхто не записав ні єдиного слова аж до нашого часу зо всього того, що співано по городах и селах по всяк день и час. Шляхтич богочестивої віри Яким Єрлич, бачивши Хмельницину своїми очима, подає у своєму диариуші*** пісень зо дві чи зо три, які тоді співано на наругу побитим ворогам козацтва; отже й той погордував думами народніми, а списав тільки такі, що київські академісти поскладували взором польского віршування. Тим часом кобзарська пам’ять вдержала до нашого часу доволі тогочасних народніх співів, которих живопись стоїть без міри вище всього того, що подав Єрлич. Коли ж так зневажало письменне товариство лицарські думи українського народу, то ще більш гордувало воно піснями, які співано з давніх давен по весіллех, у жнива, в косовицю и у всяких інших обходинах. С тих останків, що додержались у народніх устах до нашого часу, можна зміркувати, що то за скарби словесні розсипані були в народові тоді, як він почув себе господарем у своїй землі та заспівав:

Та не буде лучче,
Та не буде ж краще,
Як у нас на Україні!

*** *Latopisiec Joachima Jerlicza, wydany przez Wojcikiego, Warsz. 1840.* Нехай зна, кому треба, що видавця поминав декотрі и с тих пісень, що, мов нехотя. Подав Єрлич, та й не сказав про се жодною пропискою. Первовзір Єрличевого диариуша можна бачити в Варшаві у книготеці красинських. – *Лет.*

Найдавніші між піснями українськими – певно, тоді, що співаюця або по теплих запічках, [де] зімою винянчується дівтора, або по игрищах и обходинах народніх. Ні лихолітге, ні чужоземщина не зділи порвати нитки, що в'яже унука з бабусею, а немовлятко з матірю. Переняте серед чужих людей забуває чоловік при лихій годині, при старости або в чужому товаристві; не забуває тільки того, чого набравсь у рідному запічку, або посеред рівесників за молоді пам'яті. Виковане до ладу слово нерушимо переходить від старшого коліна до молодшого, бо стара пам'ять ховає давне своє надбанне над усяке новше. Тим сповитошні пісні, вкупі с тими, що співаюця до хатньої и польової праці або на игрищах и обходинах, треба вважати найдавнішою скарбівнею живого народнього слова. Позоставались у таких піснях прбслідки слав'янської дохристиянщини, вже темні народів. А розумні хіба тому, хто має в пам'яті зібрану по всьому світу покидь михвичню. Та й самими тими прбслідками впевняємось про давнезний склад хатніх и польових пісень українських. Розумно з сього, що взори слова, погляд на Божі твори, почутге краси, добра й правди узав народ український не з церковнього джерела, його пісні попередили християнську проповідь на Русі, яка б вона собі ні була, а попередивши, появили в собі духа, здібного до найвишого зросту. Судила доля народів сьому нести на собі тисячолітне пануванне чужовитих письменників, і вже тільки нашого часу озватись рідним писаним словом. Тим часом пращурі первих охрещених на Русі, колишучи своїх дітей, співали їм тим гармонійним складом слова, що стався взором нашим поетам. Творючий дух народа, об'явившись по хатах и полях пишною піснею, сказати б так, притаївсь на тисячу років, дожидаючись відповідного собі віка, віка громадської автономії. Козащина пронесла була по Русі взоровзір житні, розумний українському серцеві, – пісня українська зразу тоді поширшала: у козацьких таборах, де кипіло серце завяттем на ворога, і в козацьких сем'ях, де сумували розлучені батьки, матірки, сестри, дочки, з'явився самостійний епос, так звана дума. Занепала козащина – занепала й дума. Народ посеред сільських пісень виспівував уже тільки гірку зневагу, якої дознало козацтво на правім боці Дніпра од старих ворогів своїх, Ляхів, а на лівому – од нових, Москалів. Деякі пісні козацькі перероблено на чумацькі, далі вже пійшли тільки бурлацькі та некрутські.